

Publieke moraal of gedecoreerde leegte?

Als je door een van de oudere steden van ons land rijdt, valt het gemeentehuis zomaar op. Het gebouw drukt op een of andere manier uit dat hier de overheid zetelt. Het staat midden in de gemeente, meestal aan de hoofdweg of aan een plein. Het traditionele gemeentehuis heeft ook een bordes. Je moet een trapje op om in zo'n gemeentehuis naar binnen te gaan. En het heeft een balkon van waaraf de magistraat de bevolking kon toespreken en op Konin-ginnedag de aubade afnam. Niet alleen de gemeentehuizen waren onmiddellijk herkenbaar, dat gold ook gerechtsgebouwen. Gerechtsgebouwen waren herkenbare 'paleizen van justitie'. Wie voorheen het gebouw van de Hoge Raad aan het Plein bezocht, moest langs monumentale rechterszetels de trappen bestijgen naar de zaal waar recht werd gesproken.¹ Die architectuur drukte een betekenis uit. Wie zulke gebouwen nadert voelt zich onderdaan. De overheid schiep afstand ten opzichte van de burger. En ten opzichte van de kerk. In het middeleeuwse Siena stond het raadhuis tegenover de kerk en bouwde men er een toren op, die tenminste even hoog moest zijn als die van de kerk. Het stad-huis op de Dam was zelfs bewust hoger dan de Nieuwe Kerk.²

Dat zulke gebouwen betekenis hadden, wil nog niet zeggen dat het ook om morele betekenis gaat. De gecreëerde afstand kan ook puur op macht berusten. Moreel wordt de uitgedrukte betekenis pas als de afstand tussen overheid en onderdaan ook bedoeld wordt in termen van waarden, normen en deugden. Ik meen dat die traditionele architec-tuur inderdaad moreel opgevat kan worden. De door de overheid te betrachten rechtvaardigheid moet worden

doorgezet, desnoods tegen de wil van groepen burgers in die deze rechtvaardigheid aan hun laars lappen.³ Deze legitieme zwaarmacht van de overheid terwille van het recht kan zich in de architectuur uitdrukken uit in een zekere afstand tussen overheid en onderdaan. Dat is niet per definitie machiavellisme, al kan het daarin ontaarden. Die ontarding moet worden voorkomen door de machtsuitoefening gericht te houden op de morele waarde van de gerechtigheid.

De ornamentiek van vroegere overheidsgebouwen ondersteunde deze waarde. Het klassieke voorbeeld is het dertiende-eeuwse stadhuis van Siena met zijn muurschilderingen van de goede overheid. Het bestuur wordt op die schildering niet alleen omringd door de kardinale deugden wijsheid, rechtvaardigheid, gematigdheid en volharding, maar óók door de theologale deugden van geloof, hoop en liefde, die de kardinale deugden overkoepelen. De strekking van de schilderingen is dat een rechtvaardig bestuur leidt tot een welvarend land.⁴ Christelijke moraal speelde daarin, in combinatie met het antieke humanisme, een uitdrukkelijke rol. Ook het Reformatie-monument te Genève kwalificeert om die reden het overheidsgezag als beperkt en innerlijk begrensd als het stelt: 'het volk is er niet omwille van de prins, maar de prins voor het volk'.⁵

Het klassieke voorbeeld in ons land is het Paleis op de Dam, oorspronkelijk gebouwd als stadhuis. Je kunt geen deur door of er hangt wel een moralistische zinspreuk boven. Het gebouw is vol met allegorische schilderijen en beeldhouwwerken, die deugden uitdrukken of bijvoorbeeld waarschuwen tegen corruptie. Daarnaast zijn er uiteraard de afbeeldingen die verhalen weergeven van de glorierijke daden en de macht van de regenten.⁶ Een voorbeeld is ook de gevel van het ministerie van Defensie in Den Haag aan de Kalvermarkt, die wordt bekroond met een timpaan waarop de strofe uit het Wilhelmus staat: 'Mijn schildt ende betrouwen zijt Ghij o God mijn Heer'. Omdat de gevel werd gebouwd ten tijde van de oprichting

van de NAVO kan men zich afvragen wat de bedoeling achter deze strofe was. Ik veronderstel dat deze gezocht moet worden in de leer van de rechtvaardige oorlog. En, derde voorbeeld, in het oude Haagse stadhuis aan de Javastraat hingen tegeltableaus waarop – anders dan in Siena – wel de kardinale deugden zijn weergegeven, maar niet meer de theologale, wat in het Maastrichtse stadhuis uit 1774 nog wel het geval was.

Ook in andere overheidsgebouwen is zulke ornamentiek te vinden. De aula van de Rijksuniversiteit Utrecht voert als zinspreuk in haar wapen *Sol iustitiae illustra nos* (Zon der gerechtigheid, verlicht ons), een verwijzing naar Maleachi 4,20. En de Rijksuniversiteit Groningen voert als wapenspreuk *Verbum Domini lucerna pedibus nostris* (Het woord van de Heer is een lamp voor onze voet), een verwijzing naar psalm 119,105. Ooit waren dit weerspiegelingen van de heersende cultuur, thans lijken ze eerder tegendraadse commentaren op de zogenaamde onderneemende universiteit.⁷

We zien in deze voorbeelden dat de overheden in het verleden uitdrukkelijk gebruik maakten van architectuur en ornamentiek in hun gebouwen en dat deze gebouwen een herkenbare plaats in het publieke domein innamen.⁸ Meestal gaat het om een combinatie van twee invalshoeken: moralistische waarschuwingen aan burgers en bestuurders en zelfverheerlijking van de machthebber. Behalve de macht, drukt met name de ornamentiek óók moraal uit: de deugden moesten het bestuur behoeden voor corruptie en op het spoor van de gerechtigheid houden. Het ging daarbij om moraal die zowel geïnspireerd werd door de klassieke oudheid, als door christelijke bronnen. De fotografie en de televisie maakten deze symboliek later ook toegankelijk voor een breed publiek. Brinkel verwacht daarom zelfs dat de rol van visuele symboliek in het tijdperk van de televisiedemocratie nog verder zal toenemen.⁹

Het nieuwe Haagse stadhuis

Laten wij nu eens de stap maken naar het heden. Bijvoorbeeld het nieuwe Haagse stadhuis op de hoek van de Kalvermarkt en het Spui. Het staat weliswaar midden in de stad,¹⁰ maar hoewel het een belangrijke symbolische functie wordt toegekend,¹¹ valt het met zijn witte uiterlijk niet te onderscheiden van een bankgebouw of het kantoor van een verzekeringsmaatschappij. Het heeft ook geen bordes. Wel is het is gebouwd rond een forum, een plein, dat van verschillende kanten open toegankelijk is (afbeelding 1 op pagina 95). Daarin wordt het meest essentiële gezien dat een goed stadhuis kenmerkt.¹² Waarom is het nieuwe Haagse stadhuis zo weinig als overheidsgebouw herkenbaar, hoewel het gemeentebestuur zelf zegt dat het gebouw “een democratische zelfverzekerdheid uitstraalt, iets waardigs en tevens en gelukkig iets gelijks”? Heeft dat ermee te maken dat het gebouw door een pensioenfonds werd gebouwd en aan de gemeente Den Haag *geleased*? Móest het terwille van toekomstige verhuurbaarheid, als de gemeente er mogelijk ooit weer uit zou gaan, wel multifunctioneel zijn? Móest het terwille van de financiële haalbaarheid wel tevens bedrijven, cafés en de bibliotheek omvatten?¹³ Wat geldt voor de architectuur, geldt ook voor de ornamentiek. De tegeltableaus met kardinale deugden uit het oude stadhuis aan de Javastraat zijn in het nieuwe niet meer terug te vinden. Het oude stadhuis is verkocht aan een party-bedrijf. Het gebouw ging van honorabel naar declarabel, kun je zeggen. In de raadszaal van het nieuwe stadhuis staat alleen nog een klein zwart kopje van de koningin.¹⁴ Haar zinspreuk ‘Je maintiendrai’ ontbreekt, evenals elke verwijzing naar wat er nog gehandhaafd wordt. De architect verbood nota bene dat er aan de witte wanden iets toegevoegd of gewijzigd mocht worden en het gemeentebestuur heeft zich daarbij neergelegd.

De nieuwe Tweede Kamer

Ook het nieuwe Tweede-Kamergebouw in Den Haag is nauwelijks meer als overheidsgebouw in traditionele zin te herkennen. De ingangen (aan het Plein en de Lange Poten) verschillen niet herkenbaar meer van die van een gebouw als bijvoorbeeld de Bijenkorf. Een imponerende architectuur is welbewust vermeden: je mag als burger niet het gevoel krijgen dat je als onderdaan naar binnen gaat.¹⁵ Ook donkere kleuren, waaraan de architect een intimiderende werking toeschrijft, zijn vermeden. Het gebouw als geheel moest “efficiënt, niet luxueus en toekomstgericht” worden, terwijl de zaal openheid naar het publiek moest uitsralen. De architect en de bouwcommissie hebben de waarden “openheid, toegankelijkheid en zakelijkheid zonder opsmuk” willen benadrukken. Daartoe zijn dikke muren en façades, zoals bij de Ridderzaal, welbewust vermeden ten gunste van een glazen wand aan de centrumzijde, die uitzicht biedt op de wandelgangen rondom de vergaderzaal.¹⁶

Deze keuzen zijn op zichzelf opmerkelijk. Parlementsgebouwen, uitgezonderd het Engelse *Mother of Parliaments* met zijn gotische vormen (afbeelding 11 op pagina 55), hebben immers meestal een classicistische bouwstijl, omdat de parlementen zich vestigden ten tijde van de Verlichting. Men greep terug op de orde, regelmaat en symmetrie van de Griekse en Romeinse architectuur met krachtige façades, zuilen en friezen, waarop allegorische voorstellingen het recht, de wetenschap, de vooruitgang en de orde moesten voorstellen. Aldus wilden de liberalen duidelijk maken dat de overwinning van de Rede op de duistere Middeleeuwen en de religie ook in de staatkundige verhoudingen duidelijkheid en evenwicht zou scheppen. Met een solide, monumentale bouw werd voorts getracht uitdrukking te geven aan het permanente karakter van het parlement. Kracht, ontzagwekkendheid en stabiliteit moesten het beeld oproepen van een blijvende en gelegitimeerde macht.¹⁷

Die behoefte bestond kennelijk niet meer toen de nieuwe Tweede Kamer werd gebouwd. Ons parlement voelt zich zodanig hecht gevestigd dat de permanentie niet meer in de bouwstijl hoeft te worden uitgedrukt. In onze tijd vragen andere betekenissen om uitdrukking. Zo moet de halfronde vergaderzaal, gebouwd rondom een symbolische ronde tafel, de betekenis uitdrukken dat het in onze politiek gaat om beraadslaging, compromis en samenwerking tussen partijen, die geen van alle de meerderheid hebben, maar wel allemaal gelijkwaardig kunnen aanschuiven in het debat. De regering zit duidelijk afgescheiden, maar niet prominent. De Kamervoorzitter zit net een tredje hoger dan de regering. Het beeld dat de architect met de vergaderzaal wilde oproepen is klassiek, in de zin dat het doet denken aan het Griekse theater, maar tegelijkertijd modern, open en democratisch. De inrichting is een symbolische afrekening met de polarisatiegedachte, zoals die in het Westminster-model welbewust is ingebouwd. In het Engelse Lagerhuis, dat zijn vorm overigens ontleent aan *St. Stephen's Chapel* met koorbanken aan weerszijden van de altaarverhoging waarop nu de voorzitter zetelt, heeft het middenpad tussen *Labour* en *Conservatives* óók precies de maat die nodig is om te zorgen dat iemand die zijn degen trekt, zijn tegenstander net niet kan raken. Volgens Churchill bevorderde de indeling in twee blokken de duidelijkheid; hij zei: “De halfronde vorm die voor politieke theoretici aantrekkelijk is, maakt het iedereen mogelijk om zich rondom het midden te bewegen, waarbij men verschillende tinten roze aanneemt, al naar gelang de wind waait. Het is voor individuen gemakkelijk om zich door de nauwelijks voelbare gradaties van Links naar Rechts te bewegen, maar het oversteken van dit middenpad vergt serieuze overweging.”¹⁸ Zo'n tweedeling was in de oude vergaderzaal van onze Tweede Kamer nog wel aanwezig. Zij functioneerde ook tijdens de antithese aan het begin van de eeuw tussen christelijk Rechts en de partijen die geacht werden erfgenamen te zijn van de Franse Revolutie

ter linkerzijde van de voorzitter. Later, ook nog tijdens de polarisatie van de jaren zestig en zeventig, drukte zij de tegenstelling tussen kapitaal en arbeid en tussen conservatief en progressief uit. Het nieuwe Tweede-Kamergebouw is welbewust zo ingericht dat deze tegenstellingen niet bij voorbaat door de architectuur worden bevorderd en wil aldus weer aansluiten op de Hollandse parlementaire traditie van overleg en compromissen in een meerpartijensstelsel, waarbij twee blokken niet passen.¹⁹

Onze nieuwe Tweede Kamer heeft ook enkele kunstwerken. Zoals de monumentale bank op het voorplein van het gebouw waarin artikel 1 van de Grondwet – gelijke behandeling – is gebeiteld. Het monument kwam tot stand als een soort restkeus nadat het oorspronkelijke ontwerp van Kounellis was afgewezen. Dit ontwerp behelsde een constructie van staal en kolen die moest uitdrukken dat de democratie het resultaat was van met bloed, zweet en tranen verricht mensenwerk. Het bevatte uitdrukkelijk geen verwijzing naar God meer. Dat ontwerp stuitte bij de christelijke partijen op een veto om religieuze redenen en bij de andere partijen omdat de Hollandse cultuur veel meer door water wordt gestempeld dan door kolen en staal. In reactie daarop zijn de kleinere vergaderzalen in het Tweede-Kamergebouw nu zo ingericht dat de plafonds wolkenlucht laten zien, dat de vloer bestaat uit rillen die aan zandstrand doen denken en dat de ramen zijn voorzien van verticale zonwering die het effect van regenachtig weer oproepen. Het speet de bouwcommissie dat zij er niet in geslaagd is ook water binnen de muren te brengen, bijvoorbeeld in de vorm van een fontein in de hal.²⁰

Maar er zijn nog twee kunstwerken in de nieuwe Tweede Kamer. Die drukken gelukkig méér uit dan het Hollandse klimaat. Het ene staat in de hal en is een erfenis van de Hoge Raad, die vóór de Kamer op die plek zijn gebouw had. Het monument beeldt vier wetgevers uit die onze rechtsorde hebben bepaald: Mozes, Solon, Justinianus en Napoleon.²¹ De joodse, de klassieke, de christelijke en de

humanistische bronnen van het recht. Dat monument spreekt mij het meeste aan omdat het de wortels van onze plurale cultuur tot uitdrukking brengt. Deze kunst zegt iets over wat er in het gebouw moet gebeuren. Ethiek en esthetiek gaan er hand in hand op een doelgerichte wijze.

Het tweede kunstwerk hangt in de hal boven de roltrappen naar de vergaderzaal. Het is een betrekkelijk abstract 'mobile'. Interessant is dat op deze 'mobile' een spreuk staat die door de koningin is geschreven. Zij heeft er ook een kistje bij geschonken met twaalf appeltjes die zij zelf gebeeldhouwd heeft. De twaalf appeltjes – de Rijksappel is symbool van vruchtbaarheid – representeren de twaalf provincies. Het is in de wereld het enige kunstwerk in een parlamentsgebouw waaraan de vorst zelf heeft meegewerkt. Onze koningin heeft ermee willen uitdrukken dat zij het parlement niet ziet als een volksvertegenwoordiging tegenóver de vorst, maar als de vertegenwoordiging van háár volk. De christelijk-historische politici Deetman en Beelaerts van Blokland, die het initiatief tot het kunstwerk namen, drukken er de zinspreuk 'God, Nederland en Oranje' mee uit. Een vorm van *civic religion* die door een deel van de bevolking wordt aangehangen, terwijl daarnaast de drieslag 'Vrijheid, gelijkheid en broederschap' mede als fundament van de Grondwet en drager van het publieke ethos van de staat fungeert.²² Deze christelijk-historische opvatting werd door toenmalig Kamervoorzitter Deetman ook tot uitdrukking gebracht toen hij bij wijze van compromis het nieuwe Kamergebouw welbewust samen en tegelijkertijd met de koningin opende. Uit hoofde van de door de niet-christelijke partijen aangehangen volkssoevereiniteit, gebaseerd op 'Vrijheid, gelijkheid en broederschap', moest de voorzitter dat zelf doen, terwijl zijn eigen christelijk-historische motieven juist naar de koningin wezen.²³ Ook het politieke ritueel, de *courtoisie*, heeft dus duidelijk politiek-morele wortels.

Andere overheidsgebouwen

Zien we in het nieuwe Kamergebouw dus door toeval (het 'Hoge Raad-monument') of door christelijk-historisch initiatief nog wel moraal terug in de ornamentiek, in veel andere nieuwe overheidsgebouwen ontbreekt zulke inhoudelijke symboliek. Soms hangt er 'kunst' uit de contraprestatie, die met de publieke moraal niets van doen heeft. Soms is er kunst die aangeschaft is om het gebouw te decoreren. Een pregnant voorbeeld vormt het nieuwe ministerie van Sociale Zaken achter het Haagse station Laan van Nieuw Oost-Indië. Eén procent van de bouwsom moest wettelijk verplicht aan kunst worden besteed. Voor dat geld is een kunstenares ingeschakeld die een vijver heeft ontworpen met gekleurde palen erin. Op de vraag wat het verbeeldde, antwoordde zij dat ze er geen bedoeling in had gelegd, maar dat ieder er zelf zijn eigen betekenis aan kon geven. Ik heb daar tegenover wel eens geopperd dat men beter de Barmhartige Samaritaan had kunnen afbeelden. Het gaat immers om het ministerie van solidariteit, het ministerie van naastenliefde. Wat is er in een multiculturele samenleving dan indringender dan het beeld van een Palestijn die 'onthaast' en met gevaar voor eigen leven een jood helpt? Maar ja, dat kan niet, want dat is christelijk, zo luidt tegenwoordig de eerste reactie als je zoiets oppert. Alsof de publieke moraal niet een overlappende consensus is van verschillende politiek-morele overtuigingen die leven bij verschillende bevolkingsgroepen die zich elk moeten kunnen herkennen in de gemeenschappelijke staat.

Ook de architectuur van moderne overheidsgebouwen drukt behalve gelijkheid en doorzichtigheid geen politieke waarden, normen en deugden meer uit. Toch wil dat niet zeggen dat er niets meer wordt uitgedrukt. De gebouwen drukken wel degelijk nog een betekenis uit. Die betekenis is vooral te interpreteren als een nadruk op *efficiency*. Zulke gebouwen laten in elk geval, héél Hollands, zien dat je hen goedkoop moet kunnen schoonhouden. Dat de

‘Cemsto-norm’ belangrijker is dan de gerechtigheid. Ook de in ons land veel toegepaste Renaissance- en neo-Renaissance-stijlen roepen een beeld op van netheid, zuinigheid, burgerlijkheid.²⁴ Overheidsgebouwen drukken soms ook vooral uit dat er zoveel mogelijk ambtenaren per vierkante meter moeten worden gehuisvest. Het nieuwe ministerie van Sociale Zaken in Den Haag werd althans om die reden door zijn eigen Arbeidsomstandigheden-inspectie afgekeurd. Soms ook drukken zulke gebouwen *efficiency* uit in de vorm van zoveel mogelijk parkeerplaatsen. De maten van de kamers en de gangen in het nieuwe Amsterdamse stadhuis werden bepaald door de eronder gelegen parkeergarage. Het drukt de ‘Heilige-koe-norm’ uit in plaats van het ‘standvastig, heldhaftig en vastberaden’. Zulke gebouwen geven mijns inziens een verkeerde inspiratie af. Zij lokken volgens De Visscher door hun morele leegte graffiti en vandalisme zelfs uit.²⁵

EVALUATIE

Wat opvalt uit deze voorbeelden is dat de traditionele overheidsopvatting in de architectuur van de nieuwe gebouwen niet meer is terug te vinden. De overheid presenteert zich niet meer uit de hoogte aan een burger die aangesproken wordt als onderdaan, maar als een open en transparante instelling die de burger aanspreekt op zijn gelijkheid. Op zichzelf hoeft dat geen verlies te zijn. De emancipatie van de burger in de laatste decennia uit de regenteske verhoudingen van de jaren vijftig en eerder kan als winst beschouwd worden. Toch is de vraag gerechtvaardigd of dat voldoende is. Zou de erosie van het publieke gezag met zijn recente misstanden in de sfeer van politie en justitie en zijn gedoogbeleid ten opzichte van gedragingen die wettelijk verboden zijn, niet ook gekeerd moeten worden met een zekere nadruk op de waarden van de rechtsstaat en daarbinnen, náást andere, ook de christelijke gedachte dat de overheid het zwaard niet tevergeefs draagt? En zouden die

waarden zich ook niet in de architectuur moeten kunnen uitdrukken? Zo brachten bij de bouw van het nieuwe Paleis van Justitie in 's-Hertogenbosch de rechters uitdrukkelijk de wens naar voren dat het gebouw een imposante architectuur zou krijgen teneinde hun status als onafhankelijke rechterlijke macht uit te drukken. De architect voelde daar niet voor. Hij vond dat de verdachte al voldoende in jammerlijke omstandigheden verkeerde en wilde het gebouw 'verdachte-vriendelijk' maken. Ook in de kunst die voor dit Paleis van Justitie is gemaakt wordt de nadruk niet gelegd op de waarde van de straffende gerechtigheid, maar op verzachtende omstandigheden en de op zichzelf belangrijke norm dat de verdachte het voordeel van de twijfel geniet zolang zijn schuld niet is bewezen.²⁶

In de ornamentiek van nieuwe overheidsgebouwen is de christelijk en humanistisch geïnspireerde publieke moraal in de vorm van kardinale en theologale deugden ook niet meer terug te vinden. De vraag is welke normen, waarden en deugden daarvoor in de plaats komen. Dat lijkt alleen nog maar gelijkheid te zijn. En overigens is het net als in de architectuur ook hier de vraag of kunstwerken nog wel fungeren als morele verbeeldingen of dat zij zijn teruggebracht tot niet-morele betekenissen of louter decoratie. Zoals de smaakvolle, maar moreel betekenisloze wandtapijten in de nieuwe vergaderzaal van de Tweede Kamer en de door het Hollandse klimaat geïnspireerde aankleding van de kleinere vergaderzalen. Het lijkt alsof de architectuur en ornamentiek van overheidsgebouwen thans vooral worden bepaald door niet- of minder politieke waarden, normen en deugden, zoals financiële *efficiency* en Hollandse netheid. De vormgeving van de vergaderzalen in het nieuwe Kamergebouw drukt eigenlijk de algemene Nederlandse cultuur uit waar wij het in de politiek nog over eens kunnen worden: Hollands weer in een gebouw dat open en toegankelijk moet zijn en dus vooral gelijkheid uitdrukt. De Nederlandse cultuur zoals die door de eeuwen heen al bestaat is immers een burgerlijke, egalitaire samenleving,

gebaseerd op leven en laten leven. Een poldercultuur waarvan de wortels in de Middeleeuwen liggen in de gemeenschappelijke strijd tegen het water en tegen de vorsten die tegen de plaatselijke gewoonten in hun regels kwamen stellen. Een cultuur van 'doe maar gewoon, dan doe je gek genoeg' die ook naar een zekere zelfvoldaanheid en gezapigheid neigt als in de welvaart is voorzien. Een cultuur die meer heil ziet in overleg en compromissen dan in revolutionaire omwentelingen of grootse idealen. Tolerantie bin-nenslands en neutraliteit in de buitenlandse politiek ter-wille van de handelsbelangen is driehonderd jaar lang ons parool geweest. Zo bezien zijn gelijkheid, vrijheid en toler-antie diep verankerde waarden in de Nederlandse cultuur. En wat de *efficiency* betreft: in het conflict tussen de koop-man en de dominee wint in Nederland de koopman. Ken-merkend is dat de nieuwbouw van de Tweede Kamer van het parlement vooral niet luxueus mocht zijn.

KAN HET ANDERS?

Een parlement – de naam zegt het – is gebaseerd op de deugd dat men machtsconflicten probeert te beslechten via praten en niet via geweld. Teneinde de macht in dienst te stellen van de rechtvaardigheid, de vrijheid, de gelijkheid en andere politieke waarden. De plek van de macht vraagt om een bepaalde weloverwogen morele interpreta-tie. In de zestiende eeuw – toen het stadhuis op de Dam werd gebouwd – en in onze eeuw in de jaren tussen de beide wereldoorlogen – toen de tegeltableaus in het oude Haagse stadhuis werden gemaakt – was men zich daarvan, anders dan wij, zéér bewust. De vraag is of wij het zonder dit bewustzijn kunnen stellen en kunnen volstaan met de roze wolk van het *happy consumer citizenship*. Waarom niet de wandtapijten in 's lands vergaderzaal vervangen door panelen waarop kunstenaars ook de positieve deugden verbeelden die de hedendaagse politiek behoeft? Zoals de norm van de onkreukbaarheid, die nota bene niet vanzelf

sprak maar opnieuw door de ministeriële adviseurs Franken en Julsingha moest worden herbevestigd in het debat over procureur-generaal Steenhuis. Zoals de norm van het correct informeren van het parlement, die door de staats-secretarissen Schmitz en Patijn met voeten werd getreden toen zij weigerden af te treden in het Iraanse asielzoekersdebat. Het geldt ook voor de norm van de duurzaamheid, die nu eindelijk eens het Nederlandse milieubeleid echt moet gaan bepalen. En voor de norm van de gerechtigheid, die volgens psalm 72 eist dat de overheid de onderdrukkers van de armen neerslaat en weduwen en wezen beschermt. Waarom zouden zulke normen en waarden niet artistiek verbeeld kunnen worden? Kan het parlement zich daarmee niet beter omringen dan met gedecoreerde leegte?

NOTEN

1. C.J. van der Peet e.a., *De Rijksbouwmeesters* (Rotterdam: OIO 1995) 499.
2. Geert Mak, *Het stadspaleis* (Amsterdam: Atlas 1997).
3. In elk geval de christelijke traditie behelst zo'n interpretatie van de overheid. Zo vraagt psalm 72 van de rechtvaardige koning dat hij de onderdrukkers van de armen neerslaat.
4. Zie de bijdrage van Henk en Pieter van Os in deze bundel. En: Harry Peeters, *Over deugden en ondeugden. Vroeger en nu* (Nijmegen: SUN 1996).
5. S. Griffioen en R. van Woudenberg, "Theorie van de sociale verbanden", in: R. van Woudenberg (red.), *Kennis en werkelijkheid* (Amsterdam/Kampen: Buijten & Schipperheijn/Kok 1996) 248.
6. Geert Mak, *Het stadspaleis*. B. Kempers, "De moraal van de kunst: opdrachten in overheidsgebouwen sinds de Gouden Eeuw", in: J.C. Dagevos e.a. (red.), *Kunst-Zaken* (Kampen: Kok Agora 1991) 83-89.
7. René Munnik, "Het licht van de universiteit", in: *Radboud-Info*, najaar 1997, 3.

8. Dat blijkt ook uit een zestiende-eeuwse overweging terzake van het gebruik van kunst in overheidsgebouwen: “Dewyl nu in alle dingen een gebruik en misbruik is, en zelden goed zonder kwaad, zo vind men zulks mede in de Eedele Konst. Haar recht gebruik moet bepaald worden in het verbeelden van deftige en stichtelijke zaaken, als fraaie Geschiedenissen en Zinnebeelden, Geestelyk en Moraal, dewelke op een deugdzaame en betamelijke wyze, ider tot een vermaak en nuttigheid strekkende, moeten worden uitgedrukt. Dus geraakt die Konst tot haar volkomen luister”, geciteerd door Kempers, “De moraal van de kunst”, 79.
9. Theo Brinkel, “Het verband tussen bouw en boodschap”, in: H. Righart (red.), *Opstellen over de zachte kant van de politiek* (’s-Gravenhage: SDU 1990) 151-165, m.n. 152.
10. Daar is bewust voor gekozen. Het oude stadhuis op het Burgemeester De Monchyplein “keert zich volkomen van de stad af en maakt geen onderdeel uit van het stedelijk leven”, aldus de wethouders A. Duijvestein en J. Heemskerk, *Stadhuis|Bibliotheek Den Haag Richard Meier & Partners Architects* (’s-Gravenhage: Openbare Bibliotheek z.j.) 10.
11. “Het is niet alleen de plek waar de bevolking kan komen om aandacht te vragen voor haar belangen, maar ook het gebouw dat betrokken is bij de belangrijkste en feestelijkste momenten in het leven, zoals de aangifte van een geboorte, ondertrouw en het huwelijk”: Duijvestein en Heemskerk, *Stadhuis|Bibliotheek Den Haag*, 10. Deze feestelijke gebeurtenissen zijn in Den Haag overigens gedecentraliseerd naar stadsdeelkantoren en de trouwzalen in het oude stadhuis aan de Groenmarkt en in het Kurhaus.
12. Duijvestein en Heemskerk noemen als motief het bevorderen van de stedelijke saamhorigheid en verwijzen als voorbeeld naar het atrium van het State of Illinois Centre in Chicago. Daarom zijn de winkels ook aan de buitenzijde van het complex geplaatst, *Stadhuis|Bibliotheek Den Haag*, 11 en 14. Hier wordt dus weer het Griekse onderscheid tussen een politieke en een commerciële agora hernomen.
13. Vgl. ook de argumentatie bij deze beslissing door burge-

meester mr.dr. A.J. Havermans, die het stadhuis gelijk stelt aan het stadshart: "Den Haag is een stad voor combinaties: een Stadhuis en een Bibliotheek ineen..(..). Geen eiland in de stad, maar een warm kloppend hart, bereikbaar en toegankelijk: met winkels, galerieën, bedrijven en horeca-gelegenheden". *Stadhuis/Bibliotheek Den Haag Richard Meier & Partners Architects* ('s-Gravenhage: Openbare Bibliotheek z.j.) Voorwoord. De combinatie met de bibliotheek wordt overigens ook verdedigd met het motief van spreiding van kennis en politieke mondigheid. De bibliotheek moest daarom wèl direct vanaf de straat als zodanig herkenbaar zijn, *Stadhuis/Bibliotheek Den Haag*, 11 en 12.

14. Hetzelfde is gebeurd in het nieuwe Amsterdamse stadhuis naast de Stopera, waar de raadszaal alleen een kopje van de koningin bevat en de hal, net als in de Tweede Kamer, volstaat met een waterstaatkundig werk inzake het Nieuw Amsterdams Peil. Kempers, "De moraal van de kunst", 94 e.v.
15. Aldus de voorzitter van de bouwbegeleidingscommissie van de Tweede Kamer, drs. M. van Vlijmen, tijdens een gesprek hierover in april 1998.
16. Brinkel, "Het verband tussen bouw en boodschap".
17. Brinkel, "Het verband tussen bouw en boodschap", 152.
18. Geciteerd door Brinkel, "Het verband tussen bouw en boodschap", 155, uit: Sir Robin Cooke, *The Palace of Westminster, Houses of Parliament* (Londen 1987) 338.
19. *Brief Bouwbegeleidingscommissie aan de Kamervoorzitter*, 16 mei 1979, Stukken Tweede Kamer, 11107, nr. 26.
20. Volgens voormalig rijksbouwmeester C. Rijnboutt is die er wel: van André Volten, onder de brug.
21. Van der Peet, *De Rijksbouwmeesters*, 499 noot 65.
22. O. Schreuder en L. Laeyendecker, *Religie en politiek* (Kampen: Kok 1985) slothoofdstuk. M.B. ter Borg, "Publieke religie in Nederland", in: O. Schreuder en L. van Snippenburg, *Religie in de Nederlandse samenleving, de vergeten factor* (Baarn: Ambo 1990).
23. Aldus W.J. Deetman, tijdens een gesprek met hem in 1993.

24. Brinkel, "Het verband tussen bouw en boodschap", 161.
25. J. de Visscher schetst deze negatieve inspiratie indringend met betrekking tot het stadskantoor van Gent, "Transparante gebouwen", *Kultuurleven*, 1996/2, 27-29.
26. Aldus interviews in vPRO, *Panorama Vrijdag*, 24 april 1998; Museum Boijmans van Beuningen, *Verzachtende omstandigheden. Wandtapijten in het Paleis van Justitie 's-Hertogenbosch* (Rotterdam: Uitgeverij 010 1998).